

Magyarok szovjet fogságban

GULAG, GUPVI, „málenkij robot”

BOGNÁR ZALÁN

Magyarok elhurcolása a GUPVI lágereibe

„M ai magyar társadalmunk egyik legégetőbb és legfájdóbb kérdése a fogoly-ügy. Érdekelve van ebben annak minden rendű rétege és minden rangú tagja.” Ezekkel a sorokkal kezdte Teleki Géza vallás és közoktatásügyi miniszter – Teleki Pál fia – 1945 nyarán a miniszterelnöknek írt egyik levelét, amely kiválóan kifejezi, hogy a második világháború utáni magyar társadalom egyik legfontosabb kérdése a szövetséges hatalmak fogságába került katonai és polgári személyek sorsának tisztázása és mielőbbi hazahozatala volt. Annál is inkább, mivel az akkoriban – a második világháború idején – 172 ezer km² kiterjedésű és 14,7 millió fős Magyarországról mintegy 300 ezer főnek a nyugati és több mint 900 ezer főnek a szovjet (hadi)fogság sanyarú sorsa jutott osztályrészül.

Teleki Géza sem hadifogoly-ügyről, hanem fogoly-ügyről írt, mivel teljesen tisztában volt azzal, hogy nemcsak magyar katonák kerültek szovjet fogságba, hanem mintegy 300 ezer magyar civil is. Közülük 200-230 ezer főt a trianoni Magyarországról deportáltak, míg a többi, 80-100 ezer főt a visszacsatolt területek polgári lakosságából hurcoltak el – túlnyomó többségüket hadifogoly státuszban, kisebb részüket internáltként,

utóbbiak között pedig nők is voltak szép számmal. Ennek ellenére a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon róluk is csupán a hadifogoly-ügy keretében lehetett szólni.

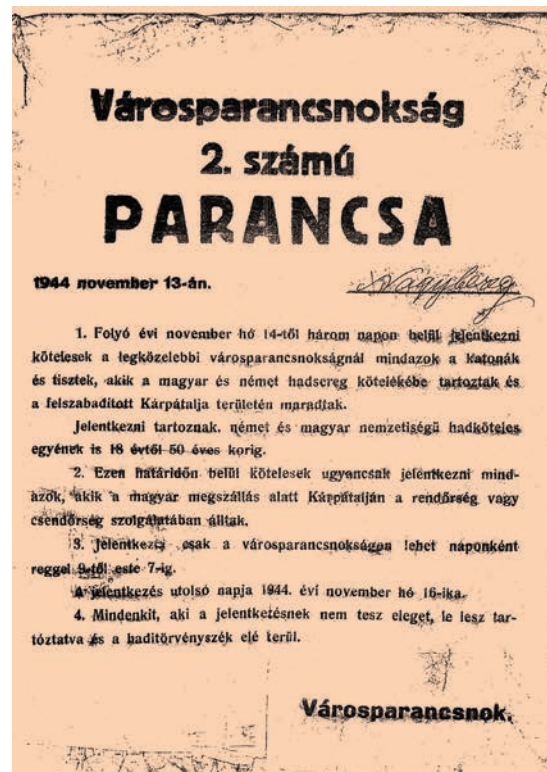
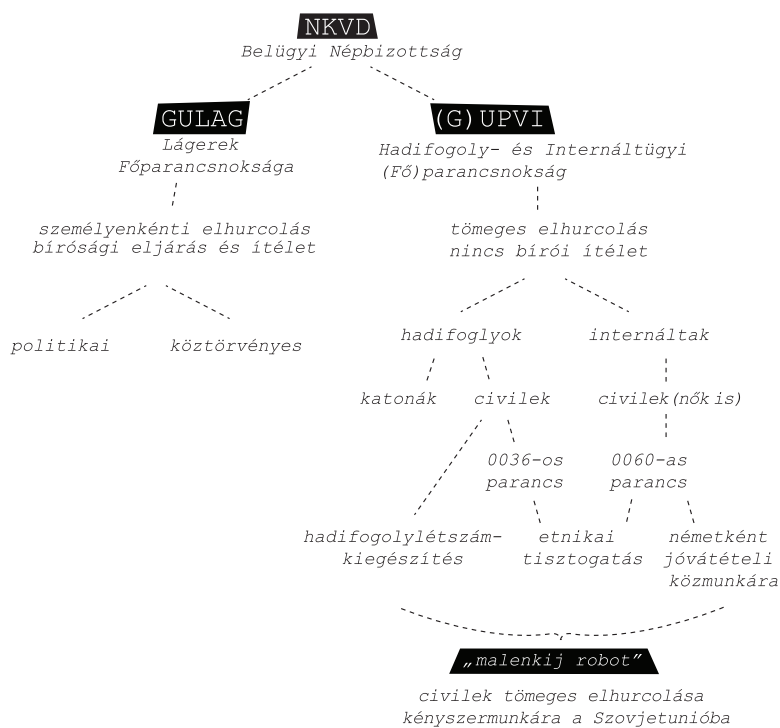
Az orosz levéltárakból előkerült szovjet dokumentumok igazolják, hogy a civil foglyok megnevezése (*hadifogoly*, *internált* vagy egyszerűen csak *letartóztatott*) mindig a felsőbb szervek parancsaitól függött. A hadifoglyok és internáltak közti különbség értelmezésében fennálló zavart a Szovjetunió Népbiztosainak Tanácsa által 1941. július 1-jén jóváhagyott, 1798-800. T. (Titkos!) számú, hadifoglyokról szóló határozata is elősegítette, amely szerint „Hadifoglyoknak minősülnek: a Szovjetunióval hadiállapotban lévő államok fegyveres erejéhez tartozó mindazon személyek, akik katonai tevékenység során estek fogságba, továbbá ezen országoknak a Szovjetunió területére internált polgári személyei.” Tehát adott esetben az internáltakat is hadifoglyoknak lehetett minősíteni. Ennek fordítottjára is lehet példát találni: egy másik szovjet dokumentum szerint például a Budapest ostroma során összeszedett civilek egy részét (12 933 főt) a hadifoglyok nyilvántartásából az internáltak közé sorolták át.

A tömeges elhurcolásoknak két alapvető indoka volt: a (rab-szolga)munkaerő beszerzése és a háborút követő megtorlás. Előbbivel a Szovjetunió az óriási munkaerőhiányt igyekezett enyhíteni, hiszen a második világháború folyamán hatalmas, 27-30 millió fő volt az embervesztesége, ezenkívül a világ legnagyobb – 1945 közepén 11,3 millió fős – hadseregét is fenn kellett tartania, a foglyok tömege pedig ingyenes munkaerőt jelentett. E munkaerő külföldről történő beszerzéséhez, valamint az ellenséggel szembeni tömeges megtorlásokhoz, az elhurcolásokhoz szolgált ideológiai alapul a kollektív bűnösség elve, amelyet ugyan a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadott, de a gyakorlatban mindig is alkalmazott. Sztálin már az 1943. március 23-i, Edennel, a brit külügyminiszterrel folytatott megbeszélésén leszögezte: „Magyarországot meg kell büntetni.”

Mindezekén túl a korabeli Magyarországról történő elhurcolásoknál három jól elkülöníthető – de bizonyos esetekben keveredő – szempont is tetten érhető, így a tömegesen elhurcolt polgári személyek, vagyis a „málenkij robotosok” alapvetően három csoportba sorolhatók: 1.) *hadifogolylétszámkiegészítés*; 2.) *etnikai tisztogatás*; 3.) *németként való internálás*.

Foglyok útban a murmanskzi vasútállomásról a Fehér-tenger partján lévő Kemben található Szolovetszki Különleges Tábort továbbítottjába, 1927-1928 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

1.) A hadifogoly-létszám kiegészítéseknek kétféle indítéka volt. Az egyik, egy legfelsőbb szintű, központi utasítás, amelyben elrendelték, hogy minden férfit össze kell szedni, és hadifogságba kell vinni, aki 1941 után bármennyi ideig katonai szolgálatot teljesített, függetlenül attól, hogy akár már több évvel a Vörös Hadsereg odaérkezése előtt leszerelték. A parancsot azonban sokszor 16 és 65 év közötti vagy 14 és 50 év közötti férfiakra, fiúkra is kiterjesztették Csík vármegyétől Vas vármegyéig. Még 1945. május 30-án, 3 héttel az európai harcok befejeződését követően is hurcoltak el tömegesen férfiakat a Dunántúlról. A másik lehetséges oka a hadifogolylétszám-kiegészítésnek helyi szintű, szubjektív döntés volt, amikor bizonyos magas beosztású szovjet parancsnokok a feletteseik által kitűzött hadművelési célok elérésének a sikertelenségét, illetve késését az ellenséges erőknek a vártnál magasabb létszámával magyarázták, s mivel ez nem volt igaz, a hiányzó hadifoglyokat civilekkel pótolták. Ilyen történt például a tordai, a tiszántúli páncélos és a budapesti csatát követően.

2.) A másik ok az etnikai tisztogatás volt. A trianoni határokon túli, de a Kárpát-medencén belüli területeken történt tömeges elhurcolások egy része a magyar lakosság eltüntetésére, megfélemlítésére irányult. A legnagyobb mértékű etnikai tisztogatásra Kárpátalján és a vele szomszédos területeken került sor a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának 0036. számú szigorúan titkos parancsa alapján.

Az elhurcolásokat elrendelő parancsokban lefektetett kritériumokat olykor felülírták az azokhoz kapcsolt tervszámok, így történhetett meg például, hogy 13, illetve 76 esztendőes civileket is „hadifogságba” vetettek, s hogy Budapest 1945. február 13-i elfoglalását követően – a „Budapest hadművelés” 108 napig történt elhúzóadásának következményeként – még április végén is tömegesen hurcolták el az embereket a magyar fővárosból és környékéről, hogy mintegy 100 ezer civillel egészítsék ki a 35-40 ezer foglyul ejtett katonát, hogy hihetővé tegyék az ostrom elhúzóadását. Ugyanis Malinovszkij marsall az ostrom után az ellenség 188 ezer fős veszteségéről jelentett, amelyből 138 ezer

hadifoglyot ejtett, míg a többi 50 ezer védő meghalt. A valóságban azonban a német–magyar védősereg létszáma a 80 ezer főt sem érte el. Tehát a hadifogoly létszámból hiányzott mintegy 100 ezer fő, akiket a civil lakosságból pótolta. A Budapest környéki (hadi)fogolytáborok foglyainak civil többségét kiválóan érzékelteti a svájci követség jelentése, amelyben ez olvasható a gödöllői táborról: „Gödöllő közelében nagy koncentrációs tábor létesült, ahol mintegy 40 ezer internáltat őriznek és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket.”

A Kárpát-medencében több mint 70 hadifogolytábort alakítottak ki főként a szovjet és kisebb részben az alárendeltségében harcoló román és bolgár haderő őrzete alatt. Ezek közül a legnagyobb a ceglédi volt, amelyről a Honvédelmi Minisztérium egyik jelentése azt írta, hogy „1945 május hóban a ceglédi fogolytáborban 130 000 fő tartózkodott.”

3.) A „robotosok” harmadik csoportját azok a lányok, nők, fiúk és férfiak alkották, akiket német származásuk miatt, vagy annak indokával internáltként hurcoltak el a Sztálin által kiadott 1944. december 16-i központi utasítás alapján Délkelet- és Kelet-Közép-Európa Vörös Hadsereg által megszállt részéből. Magyarországról a területet megszálló 2. és a 3. Ukrán Front Katonai Tanácsa által – központi utasítást követően – hozott 0060. számú szigorúan titkos végrehajtási parancs alapján vitték – a parancsbeli korhatárokat kitágítva – a 16 és 65 év közötti férfiakat és nőket. Sokszor elég volt egy német nevű nagy- vagy dédszülő, hogy elvigyék a magát magyarnak valló embert. Ha még így sem tudták összeszedni az utasításokban előírt számban az embereket, akkor vitték azokat, akiknek egy német ősük sem volt. Így írt erről Révai József, a kommunista párt egyik vezetője az akkor még Moszkvában lévő Rákosinak: „A munkabíró német lakosság elszállítására vonatkozó akció sajnos nem járt azzal a hatással, amivel kellett volna járnia. [...] Az történt ugyanis, hogy a parancsnokságok a legtöbb helyen úgy hajtották végre a dolgot, hogy a családnevekből indultak ki és fix kontingensekből. Ha nem volt elég német, vettek magyarokat. Vettek olyanokat, akik egy szót sem tudnak németül,

bebizonyítottan antifasiszták, ülték, internálva voltak, mindegy: vitték őket. Előfordult, hogy kommunista párttitkárokat, vezetőségi tagokat, sőt nemzetgyűlési képviselőket vittek, azért mert német nevűek, sőt vittek tiszta magyar nevűeket is.”

A hadifogolyként és internáltként elhurcoltak külön gyűjtőtáborokban, külön szerelvényekben és más útvonalon szállították ki a Szovjetunióba. Az internáltként elhurcoltak a gyűjtőtáborokban egy-két napot, maximum két hetet töltöttek, s már szállították is tovább őket. A hadifogolyként elhurcoltakat a katonákkal együtt hadifogoly-gyűjtőtáborokba kísérték, ahol általában két, de akár 6-7 hónapot is eltöltöttek, mire bevagonírozták őket.

A tömegesen elhurcolt polgári személyeket – akár hadifogolyként, akár internáltként kerültek fogságba – a GUPVI (Glávnoje Upravljénije po gyelem Vojennoplennih i Internyirovannih), vagyis a Hadifogoly- és Internáltügyi Főparancsnokság felügyelete alatt működő lágerekbe helyezték, s nem a GULAG-lágerekbe. Ezek a lágerek is végső fokon az NKVD, vagyis a Belügyi Népbiztosság alá tartoztak, akárcsak a GULAG-lágerek, mégis jelentős különbség volt e két lágerrendszer között. A legfontosabb különbség a lágerlakók odakerülésében volt: a GUPVI-lágerek lakóit tömegesen hurcolták el, lényegtelennek tartva azok személyes kilétét. Deportálássukkor szinte csak azt tartották szem előtt, hogy az adott társadalmi csoportot, nemzetiséget az előírt létszámban szállítsák el. Így az útközben megszököttek helyére bárkit berakhattak a foglyok közé, akit sikerült elfogniuk a hiány pótlására, hiszen csak a létszámnak kellett stimmelnie. A GULAG felügyelete alá tartozó szovjetunióbeli lágerek, börtönök és rabtelepek lakóit viszont egyenként, többnyire koholt vádakra alapozott ítéletek alapján szigorú őrizet mellett hurcolták el.

A GULAG és GUPVI táborai között a lágerlakók ellátásában és a lágereknek a Szovjetunió belüli elhelyezkedésében is lényeges különbségek voltak. Míg a GUPVI-lágerek túlnyomó többsége a birodalom európai részén helyezkedett el – ezen belül is az internáló táborok leginkább a dél-ukrajnai térségben, a Donyec-medencében lévő szénbányáknál, addig a GULAG-lágerek és rabtelepek 1941 nyarától – miután Németország megtámadta a Szovjetuniót – dominánsan az Urálban valamint azon túli, vagyis az ázsiai – elsősorban a szibériai – területen voltak találhatóak. A Gupvit a külföldiek Gulagjának is nevezték.

Magyarok Gulagra hurcolása

A szovjet birodalom a II. világháborút követően már nem a Szovjetunió politikai határáig, hanem a Vörös Hadsereg által elfoglalt területek határáig húzódott. Ennek egyenes következménye volt Magyarországon, hogy a szovjet segítséggel hatalomra kerülő kommunista vezetők Moszkva helytartóiként funkcionáltak. Ezért kollaboráltak oly buzgón a kommunista vezetésű vagy befolyású magyar belügyi és honvédségi szervek (a BM Politikai Rendészeti Osztálya [PRO], majd Államvédelmi Osztálya [ÁVO], végül Államvédelmi Hatósága [ÁVH], valamint a HM Katonapolitikai Osztálya [Katpol.]) a szovjet Belügyi Népbiztosság, az NKVD szerveivel. Ezek a magyar

rendészeti szervek nemcsak a szovjet szervek kéréseire gyűjtöttek adatokat, illetve fogták le honfitársaikat, hanem maguk is kezdeményezték magyar állampolgárok szovjet fogságba vétését, azokét például, akik veszélyeztették a kommunista hatalomátvételt.

Így hurcolták a Gulagra Kovács Bélát, a Kisgazdapárt főtitkárát is közel 70 évvel ezelőtt, 1947. február 25-én. Hasonlóképpen Karig Sárát, akinek a szociáldemokrata párt tagjaként része volt az 1947-es választási csalások nyilvánosságra kerülésében. Gulagra hurcolták Gábor Áront, a Magyar Vöröskereszt főtitkárát, mivel túl sok információ jutott birtokába a szovjet hadifogságban élők elrettentő körülményeiről. Ezzel egy időben a Magyar Vöröskereszt Hadifogoly osztályának nagy mennyiségű, igen értékes, de – mivel kénytelenül dokumentálták az igazságot – a szovjetek számára terhelő információkat tartalmazó iratanyagát, illetve annak nagyobb részét az NKVD elvitte.

Mindenki veszélyben volt, ha rossz időben, rossz helyen volt; a szovjet szervek, hogy a felülről érkező elvárásokat, tervszámokat teljesítsék, illetve hatékonyságukat, fontosságukat és éberségüket bizonyítsák, sokszor minden alapot nélkülözve vittek el embereket: így vittek el az utcáról összeszedett személyeket, terrorista szervezkedéssel megvádolva őket, olyanokat, akik akkor látták egymást először.

A szovjet belügyi, állambiztonsági és kémelhárító szervek részéről a hajtóvadászat elsősorban a nemzeti, a keresztény, a kommunistaellenes eszmékért határozottan kiálló szervezetek, illetve személyek ellen indult. Ezek közé tartoztak többek között a különböző leventeszervezetek, illetve általában a leventék, a cserkészmozgalom vezetői, az Antibolsevista Ifjúsági Tábor, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület, a Rongyos Gárda, valamint a Szovjetunió területén korábban harcoló katonák. Rajtuk kívül főként egyházi személyeket, papokat és tanítókat hurcoltak el kényszermunkatáborba, mint például Olofsson Placid bencés papot, Kárpátaljáról Gulácsy Lajos, Horkay Barna, Zimányi József református lelkészeket vagy Bendász István, Bencke György, Ortutay Jenő görögkatolikus papokat, valamint a Horthy-korszak vezető katonatisztjeit. Közéjük tartozott – a teljesség igénye nélkül – Kádár Gyula és Újszászy István, akik a magyar katonai elhárítás vezetői voltak, és mindkettőt üldözték a nyilasok, s a megszálló német hatóságok letartóztatták őket; Hátszeghi Ottó, a budapesti szovjet városparancsnok mellé rendelt összekötőtiszt, aki többször tiltakozott Budapest civil lakosságának több hónapon át tartó tömeges elhurcolása ellen.

A Gulagra hurcoltak között található a szomszéd országok vezető magyar közéleti személyei közül több is, mint például gróf Esterházy János, aki 1942-ben a szlovák parlamentben egyedüli magyarként, egyedül nem szavazta meg a zsidók deportálásáról szóló törvényt, a Gestapo üldözte, később a nyilasok letartóztatták.

Volt rá példa, hogy egész családokat (8-12 főt is akár, menyekkel és vőekkel együtt) ítélték el a Szovjetunió elleni terrorcselekmény vádjával, amikor is a család egy vagy több női tagját szovjet katonák bántalmazták és megbecstelenítették, amit a család egy férfi tagja – tovább nem bírván tétlenül szemlélni az eseményeket – vasvillával, fejszével vagy éppen az erőszakoskodó katona fegyverével torolt meg. A megtorlót és a feleségét – mint „a terrorista bűnszövetkezet” vezetőit – halálra, míg a család többi 12 év feletti tagját 15–25 évi kényszermunkára ítélték.

A Gulag magyar lakóinak a többségét, mintegy kétharmadát a 15–20 éves leventék alkották. Ennek két alapvető oka volt. Az egyik, hogy őket tévesen a Hitlerjugenddel azonos szervezet tagjainak gondolták, holott a leventék nagy része még a nyilas hatalomátvétel után sem kapott fegyvert, valamint ők nem önként és ideológiai alapon lettek tagjai a leventeszervezetnek. Ugyanis a trianoni békediktátum kijátszására 1921-ben megalkotott LIII. tc. alapján 12-től 21 éves korig, illetve a bevonulásig minden fiúnak évente rendszeresen kötelező volt részt vennie leventekiképzésben. Másrészt a nagy terror idején született 19-es paragrafus alapján nemcsak a Szovjetunió tevéleges ellenségeit lehetett büntetni, hanem azokat is, akik ugyan nem tettek semmit, de lehetőségük, adottságuk volt rá, tehát a rendszer potenciális ellenségei lehettek. A „betörtlen”, meg-

gondolatlan és őszinte, világmegváltó gondolatokat hordozó ifjúságban látták rendszerük egyik legnagyobb ellenségét. (Amit az 1956-os események igazoltak is.) Közéjük tartozott például Rózsás János, Alekszandr Szolzsenyicin rabtársa vagy Keményfi Béla, akit 16 évesen, gerinclövésével, nyomorék fiúként hurcoltak el Szibériába kényszermunkára.

Sokan a szovjetunióbeli hadifogolytáborokból kerültek a Gulagra, alapvetően két okból. Vagy az NKVD emelte ki őket, mint háborús bűnösöket, akik a Szovjetunió területén harcoltak, s „bizonyosan” elkövettek valamilyen bűncselekményt. Mások a fogságban követtek el valamit, például cipőtalpjavításhoz loptak féktömlőt vagy az életben maradásukért élelmet (gabonaszemeket, krumplit, olajpogácsát stb.). Ezért őket szabotázsért, vagy mint az állam tulajdonának a megkárosítóit kényszermunkára ítélték. Azok a 70-80 kg-ról 35-40 kg-ra lefogyott foglyok is könnyen a Gulagra kerülhettek, akik huzamosan nem tudták teljesíteni 100%-ra a normát, vagy ha az általuk kezelt gép meghibásodott, s ezért szabotázs, illetve „gazdasági ellenforradalom” címén elítélték őket.

A köznyelvben a „Gulag” kifejezés fogalommal vált, amelyen immár a GULAG alá tartozó egész büntetés-végrehajtási rendszert értették, vagyis a GULAG lágereit, börtöneit és rabtelepeit együtt. S a GULAG-táborok úgy helyezkedtek el szigetekként a Szovjetunió területén, mint a fekélyek egy beteg ember testén. Ez volt a szovjet állami terror legembertelenebb intézménye, amely a kommunista rendszer lényegéből fakadt. Hiszen egy illegitim szűk hatalmi csoport az uralmát csak folyamatos, úgymond „forradalmi” terrorral, a saját, illetve a meghódított országok lakosságának folyamatos félelemben tartásával tudta megtartani.

Zsilipek építése a Balti-Fehér-tengeri csatornán, 1931–1933 (Gulag-gyűjtemény, Tomasz Kizny)

1 A szovjet „néphatalom” letéteményesei még 1935-ben törvényt hoztak a 12. életévüket betöltötték büntetethetőségéről: „A tizenkettedik életévüket betöltött kiskorúak... az összes büntető rendszabályok alkalmazásával ítéltetők.”